

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Λίγα λόγια για τον αναγνώστη

Αυτό το βιβλίο δεν θα υπήρχε, αν στη ζωή μου δεν είχα την τύχη να είναι φίλη μου η Ελευθερία Αρβανιτάκη. Την Ελευθερία δεν τη θαυμάζω μόνο για το ταλέντο της στο τραγούδι, αλλά και γιατί η λάμψη της φήμης της δεν σκέπασε την καρδιά της και την αλήθεια της. Απλή, ζεστή, όπως και η μελωδική φωνή της, δεν αλλοτριώθηκε από τα συναισθήματα που έχει για τον άνθρωπο και ούτε λύγισε μπροστά στην αλαζονεία της βεντέτας τραγουδίστριας. Οι καινούργιες κάθε φορά μελωδίες που ξεπηδούν από τα βάθη της καρδιάς της και μετουσιώνονται με τη φωνή της σε γλυκούς σκοπούς και λευτερώνουν τις λέξεις από τα δεσμά τους, την πλουτίζουν με περισσότερη αγάπη για τον άνθρωπο.

Στην παρέα που κάναμε σε διάφορα ταβερνάκια και στη ροή της συζήτησης εξιστορούσα ορισμένα γεγονότα της ζωής μου, που γρήγορα εγγράφονταν στη μνήμη της Ελευθερίας. Όταν μερικές φορές βρισκόμασταν με άλλους φίλους, με προκαλούσε να πω αυτές τις ιστορίες και ιδιαίτερα την ιστορία με την κατσίκά μου, τη Μαριάννα.

- Καλά, πόσες φορές θα ακούσεις την ίδια ιστορία, Ελευθερία;
- Αν δεν θέλεις, Αριστοτέλη μου, να αφηγείσαι τις ιστορίες σου, να καθίσεις να τις γράψεις. Θα σου το λέω κάθε φορά που θα τις εξιστορείς.

Πολλές φορές η Ελευθερία με ρωτούσε γιατί δεν έγραφα σε ένα βιβλίο όσα αφηγούμουν στους φίλους. Εμένα όμως με διακατείχε μια φοβία αν θα μπορούσα να ανταποκριθώ σ' αυτή την πρόκληση.

Βρισκόμουνα στην Κύπρο, όπου δίδασκα στο εκεί κρατικό πανεπιστήμιό της και η Ελευθερία θα ερχόταν εκεί να δώσει μερικές μουσικές παραστάσεις. Συναντηθήκαμε για φαγητό σε

μια πανέμορφη Κυπριακή ταβέρνα, «το Αιγαίο», της οποίας ιδιοκτήτης είναι ο Βάσος, ένας αγαπητός οικογενειακός της φίλος. Όταν έφτασε η ώρα της συζήτησης, η Ελευθερία, ως συνήθως, απευθύνεται στον φίλο της τον Βάσο και του λέει:

- Και τώρα Βάσο μου θα ακούσεις ιστορίες που θα σε συγκινήσουν. Αριστοτέλη, πες μας πρώτα από όλα για την κατσίκά σου, τη Μαριάννα.

Βρέθηκα σε δύσκολη θέση που θα καθόμουν να διηγούμαι πάλι την ίδια ιστορία. Το κατάλαβε αυτό η Ελευθερία κι άρχισε η ίδια να εξιστορεί την περιπέτεια που είχα, μικρό παιδί τότε, με την κατσίκά μου τη Μαριάννα. Αλλά μετά από λίγο, σταματάει και, με ένα μουσικό χαμόγελο που γοργοπερνά μέσα από τα μάτια της, μου λέει:

- Έλα ρε Αριστοτέλη, συνέχισε συ την ιστορία της Μαριάννας σου, εσύ την αφηγείσαι καλύτερα από μένα.

Άντε τώρα να πεις όχι στην προτροπή της Ελευθερίας, που και όταν μιλάει την ακούς να τραγουδάει. Όλη την ώρα της αφήγησής μου ο Βάσος ήταν σιωπηλός, με μια έκφραση περίσκεψης, που δεν σου φανέρωνε αν πλήττει ή αν το απολαμβάνει. Είναι από αυτές τις σιωπές, που σε προβληματίζουν και σε αναστατώνουν. Μόλις τελειώσαμε, ο Βάσος άρθρωσε την πρώτη φράση:

- Τα έχεις γράψει κάπου όλα αυτά που αφηγείσαι;
- Όχι.
- Γιατί;
- Γιατί νομίζω ότι όλα αυτά είναι μικρά και προσωπικά και ίσως δεν ενδιαφέρουν τους άλλους.
- Λάθος εκτίμηση. Αν ο άλλος ήμουνα εγώ, θα με ενδιέφερε πάρα πολύ. Αλλά έστω ότι ανήκουν σε σένα. Έ, τότε γράψε τα για σένα.
- Αυτό του λέω κι εγώ συνέχεια, κάθε φορά που συζητάμε για τη ζωή του, προσέθεσε η Ελευθερία.

Την ώρα εκείνη ο Βάσος σηκώθηκε από την καρέκλα του γιατί έπρεπε να φύγει και με ύφος επιτακτικό, που άφηνε να εννοηθεί ότι όλα αυτά που άκουσε θα μπορούσα να τα μοιραστώ και με άλλους, είπε απλά:

– Γράψε τα.

Η Ελευθερία με τη σειρά της, ενισχυμένη πια και από τα λόγια του Βάσου, γυρίζει και μου λέει:

– Πολλές φορές σου πρότεινα να καθίσεις να τα γράψεις, γιατί πολλά από τα αφηγήματα της ζωής σου τα ακούω με ενδιαφέρον. Γράψε τα, Αριστοτέλη μου, πρώτα για να ξαλαφρώσεις και στην πορεία θα ανακαλύψεις και άλλους λόγους. Θα διαπιστώσεις ότι υπάρχουν πολλοί ανοιχτοί λογαριασμοί και εσωτερικά χρέη μέσα σου, που δεν ξοφλήθηκαν. Αυτή την εξόφληση θα την καταφέρεις με το χαρτί και το μολύβι, που είναι σωτηρία, θεραπεία και λύτρωση.

Δεν κρύβω ότι με ταρακούνησαν με τα λόγια τους η Ελευθερία και ο Βάσος. Αμέσως ήρθε στη σκέψη μου η Ιρλανδέζα του Νίκου Καζαντζάκη, μια προσωπική ερωτική ιστορία του, για την οποία μάλιστα έγραψε και το βιβλίο «Όφης και Κρίνος». Καθώς έγραφε την ιστορία αυτή, όπως ο ίδιος εξομολογείται, απαλλάχτηκε από την τυραννία που κουβαλούσε μέσα του τόσα χρόνια ελευθερώνοντας τα συναισθήματά του πάνω στο χαρτί. Κάπως έτσι θα πρέπει να λειτουργεί το γράψιμο κι εγώ μην είμαστε όλοι Καζαντζάκηδες.

Από τη στιγμή που πήρα την απόφαση να αρχίσω να γράφω, ανάκατα συναισθήματα με κυρίευσαν. Έτσι άρχισα τα ταξίδια σε μακρινές εποχές και άγριες ερημιές, προσπαθώντας να βρω, ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, το δρόμο που οδηγεί στη συνύπαρξη του παιδιού με τον ενήλικα, αγγίζοντας το αίνιγμα της ίδιας της ύπαρξής μου, σαν τον Οιδίποδα που αντικρίζει τη σφίγγα.

Αυτός ο δρόμος είναι πολύ μακρύς για να φθάσει κανείς στο πιο σκοτεινό βάθος της ψυχής του. Πώς να εισέλθεις στα σκόρπια και γκρίζα σημεία της ζωής σου και να μπορέσεις να τα φωτίσεις;

Μήνες περιπλανιόμουν σε περιπάτους μέσα σε δάση και βουνά να στοχάζομαι και να αναλογίζομαι στιγμές της ζωής μου και να προσπαθώ να τις αναλύσω και να τις ερμηνεύσω, αλλά και να τις συνταιριάζω με το σήμερα.

Πολλές φορές σωριάζονταν τόσα σύννεφα μέσα μου, που σκοτείνιαζε η καρδιά μου κι ένιωθα σφιχτοδεμένος με ένα παρελθόν που έμοιαζε με ποταμό που με έπνιγε μέσα στα νερά του. Η σκέψη να εγκαταλείψω την προσπάθεια με έκανε κάθε φορά να νιώθω λεύτερος και αστόχαστος. Αυτό πάλι με ενοχλούσε, γιατί οι έννοιες αυτές είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους κι ένιωθα να βγαίνω νικημένος από τη μάχη. Ντράπηκα για τη δειλία μου αυτή. «Πάψε και γράψε», ήταν τελικά το πρόσταγμα της φωνής που ένιωσα μέσα μου.

Γράφοντας κανείς για τη ζωή του, διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να αλλάξει το παρελθόν του, αφού το παρελθόν έχει ήδη καθορίσει το τώρα. Τα πάντα είναι «αυτή εδώ η στιγμή», που μοιάζει με «τώρα», αλλά είναι μαζί παρελθόν και μέλλον, γιατί αυτοί οι κόσμοι δεν μπορούν να διαχωριστούν ο ένας από τον άλλον. Τους συνδέει η στιγμή του αναστοχασμού. Για να εισδύσεις στο παρελθόν, χρειάζεται πολλή δουλειά, αυτοπαρατήρηση και δημιουργική αυτοσυνειδησία, που σε βοηθά να βγάλεις νόημα.

Η αυτοπαρατήρηση μέσα από μια αναδρομική προοπτική έχει δικούς της κανόνες, γι' αυτό και δεν μπορεί πάντοτε να είναι πραγματικά κριτική, ιδιαίτερα όταν εκτίθεται δημόσια, ούτε μπορεί να μοιάζει με ξερή δικαστική ετυμηγορία. Είναι σαν να βλέπεις τα πράγματα από ψηλά, αλλά ανάμεσα από μερικές λεπτές σχισμές σαν ηλιαχτίδες.

Στο στερνό στάδιο του απολογισμού της ζωής σου, αισθάνεσαι την ανάγκη να χρωματίσεις τα σημαντικά για σένα γεγονότα και τις καταστάσεις. Συγχρόνως όμως αισθάνεσαι πως αν όλα αυτά

τα αλλοιώσεις ή τα απαρνηθείς, τότε χάνεις το νόημα, που εσύ έχεις κατασκευάσει για τη ζωή σου. Νιώθεις πως η πλησιέστερη μελλοντική σου στιγμή είναι συνάρτηση όλων αυτών, είναι το ίδιο σου το προσωπικό «ήθος», με την αρχαία ελληνική σημασία του όρου.

Η περιπλάνηση στο παρελθόν μοιάζει με το πέρασμα σε έναν λαβύρινθο, που, αν βρεις την άκρη του, θα φτάσεις στο «τώρα», που εσύ δεν γνωρίζεις ποιο είναι πραγματικά. Είναι και παρελθόν και μέλλον. Αναβιώνεις τις πηγές και τις αφετηρίες των συμφορών και των χαρών σου, αλλά δεν έχεις τη δυνατότητα να κάνεις τίποτα γι' αυτό.

Έτσι, αυτό που μπόρεσα μόνο να κάνω, ήταν να μαζέψω κάποια από τα διασκορπισμένα μέσα σε αυτόν τον λαβύρινθο κομμάτια της ύπαρξής μου και να τους δώσω μορφή σε ένα νέο, δικό μου πάζλ. Δεν είναι εύκολο να τα συνταιριάξεις όλα αυτά και να τα χτίσεις σε μια ιστορία, που είναι ο εαυτός σου. Αναγκαστικά θα αφομοιώσεις δημιουργικά την αλήθεια του χθες εντάσσοντάς τη μέσα στο σήμερα, διαφορετικά θα την υποβαθμίσεις, κάνοντάς την ανούσια.

Τρόμαξα όταν πήγα να γράψω την πρώτη λέξη και ένιωσα μια ανατριχίλα, γιατί, αναλογιζόμενος τα επιλεκτικά κομμάτια από το παρελθόν μου, που δεν είναι παρά μικρές ιστοριούλες, όλα αυτά μου φάνηκαν ότι ήταν απίστευτα μικρά. Οικεία μεν, αλλά αινιγματικά, μυστηριώδη και μερικά να μοιάζουν με ανοιχτές πληγές, που σε ξαφνιάζουν για το ότι δεν στάθηκε μέχρι τώρα δυνατόν να επουλωθούν.

Όμως υπήρχε κι ένα άλλο πρόβλημα. Πώς να αποτυπώσω τα συναισθήματά μου σε χαρτί, όταν νιώθω πως δεν είμαι προικισμένος να δίνω λογοτεχνικό νόημα στις λέξεις και τις ιδέες μου; Ένας ολόκληρος χρόνος πέρασε και πάλευα με την ιδέα για το πώς να καθίσω πρόσωπο με πρόσωπο με το συνεχώς αναπτυσσόμενο και εξελισσόμενο παιδί που κουβαλώ μέσα μου. Θα αντέξω σε αυτή τη σύγκρουση ή θα βγω λαβωμένος καπελώνοντάς το;

Μια λύση υπάρχει, είπα μέσα μου: να αφήσω την καρδιά μου λεύτερη να γράφει ό,τι αυτή θέλει. Την καρδιά μου δεν τη φοβήθηκα ποτέ στη ζωή μου, γιατί αυτή ξέρει να ξεφοβίζει τους στοχασμούς και να τους κάνει ποίηση.

Σκέφτηκα να μην αρχίσω τις ιστορίες μου από την αρχή, αλλά να διαλέξω ένα περιστατικό που με είχε προβληματίσει κάποτε. Αυτό αναφερόταν σε έναν συμπαθέστατο, αλλά άμοιρο και ρομαντικό «άγιο» μοναχό, τον π. Δωρόθεο, τον οποίον είχα κάποτε γνωρίσει στο Μοναστήρι του χωριού μου. Πάντα είχα στο νου μου να αποτυπώσω τα συναισθήματα που μού είχε προκαλέσει η ευχή που είχε κάνει κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης που είχα μαζί του, το οποίο με έβαλε τότε σε σκέψεις και ήθελα να το αφηγούμαι. Κάθισα και το έγραψα. Όταν διάβασα το κείμενο αυτό, είχα την εντύπωση ότι το έγραψε κάποιος άλλος και αυτό μου άρεσε. Καλό σημάδι είπα μέσα μου. Ένιωσα ότι αυτή η ιστοριούλα «με ανακάλυπτε» γράφοντάς την. Σε μια στιγμή πήρα την απόφαση να το διαβάσω στην Αθανασία, τη σύντροφό μου, που είναι συνήθως πολύ απαιτητική κριτικός κειμένων. Της το διάβασα με μια μικρή αμηχανία. Όταν το τελείωσα, είπε: «Ωραίο κείμενο! Ποιος το έγραψε;». Η απάντηση αυτή μου έδωσε το κουράγιο για να συνεχίσω.

Άφησα λεύτερη την καρδιά μου και άρχισα να γράφω, πάντα με έναν δισταγμό, αν τα γραφόμενά μου άξιζαν να δημοσιευθούν. Όταν όλα τα κείμενα άρχισαν να παίρνουν μια ολοκληρωμένη μορφή, πήρα τη μεγάλη απόφαση να τα διαβάσω σε αγαπητούς συναδέλφους μου και φίλους λογοτέχνες, οι οποίοι με ενέθαρρυναν να προχωρήσω.

Διαβάζοντας κανείς αυτό το αυτοβιογραφικό αφήγημα θα διαπιστώσει ότι δεν είναι απλά μια αυτοβιογραφία. Στα «γεγονότα» της ζωής μου, που επιλέχτηκαν να αναφερθούν ως μικρές ιστορίες, έχει γίνει μια προσπάθεια στοχαστικής ανάλυσης και συσχετισμού ανάμεσα στο τότε και στο τώρα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι μαρτυρίες και τα βιώματα αναφορικά με τον εμφύλιο πόλεμο, μια εφιαλτική για μένα εμπειρία, που ακόμη και σήμερα προσπαθώ να διαχειριστώ.

Τα γεγονότα και ο απόηχος του εμφυλίου φαίνονται να είναι στοιβαγμένα στο πιο σκοτεινό σημείο της σοφίτας της ψυχής μου. Με επισκέπτονται ακόμη στα όνειρά μου για να φτιάξουν το εφιαλτικό σκηνικό συναισθημάτων που αφορούν το σήμερα.

Οι μαρτυρίες αυτές περιγράφονται όπως τις βίωνα τότε, έχουν όμως πλέον διασταυρωθεί και με αφηγήσεις άλλων, με τα λεγόμενα των συγγενών και πολλών συγχωριανών μου και, μερικές φορές, συνδέονται με το τώρα. Τα ιστορικά βιβλία που έτυχε να διαβάσω για εκείνη την εποχή, με έχουν προβληματίσει σημαντικά, κανένα όμως από αυτά δεν έχει ασκήσει τόση επιρροή πάνω μου, όσο τα λόγια των ανθρώπων που τα έζησαν τότε από κοντά. Τα βιώματα των δικών μου ανθρώπων, αλλά και τα προσωπικά μου είναι τα πιο αληθινά, αφού, όπως λέει και ο Ηράκλειτος, «αυτά που με μαθαίνει η όρασή μου, αυτά εγώ προτιμώ».

Ένας Γολγοθάς ήταν ολόκληρη η ζωή μου. Πολλές φορές ένιωθα μπροστά μου ένα αδιαπέραστο τείχος, να βρίσκομαι σε έναν κλοιό και να μην μπορώ να ανασάνω, να με πνίγει το αδιέξοδο και η απόγνωση. Συνειδητοποιούσα τη φτώχεια μου, την ανέχειά μου, το αίσθημα να μην έχεις έναν δικό σου άνθρωπο να σου δώσει μια δραχμή για να ζήσεις κι ένιωθα αθεράπευτα απογοητευμένος από αυτόν τον κόσμο.

Μια ελπίδα μονάχα υπήρχε: ένα θαύμα. Κι έτρεχα στην εκκλησιά και πήγαινα κατευθείαν στην εικόνα της Παναγιάς. Ποτέ δεν προσευχόμουν σε άλλους αγίους ή στον Θεό τον ίδιο. Τον Χριστό τον είχα πάντα μέσα μου και δεν χρειαζόταν να προσεύχομαι σε Αυτόν. Παρηγοριά μου ήταν πάντα η Παναγιά, ήταν η άλλη μου Μάνα. Και την τελευταία στιγμή, σαν από θαύμα, έβγαινα από κάθε αδιέξοδο.

Συνέβησαν και γεγονότα που προκαλούν εντύπωση, κάποιες θαυμαστές συμπτώσεις, που την κατάλληλη στιγμή εμφανίζονταν ως ο από μηχανής θεός. Όταν ήμουν μικρός, όλα αυτά τα ερμηνεύα ως θαύματα, σαν κάποια εξωτερική δύναμη να με προστάτευε. “Έχεις Άγιο” μου λέγανε οι φίλοι μου. Αυτή η σκέψη μου έδινε κουράγιο και θάρρος να συνεχίζω τις προσπάθειές μου

για αυτοπραγμάτωση, πίσω από την οποία κρύβονταν οι προσδοκίες της μάνας μου.

Υπήρξε περίοδος στη ζωή μου, που έδινα μεταφυσική ερμηνεία στα φαινόμενα αυτά. Να συναντηθώ, σκεφτόμουν, με τον φίλο μου τον Θανάση δύο φορές στο ίδιο σημείο της Αθήνας στις κρισιμότερες στιγμές της ζωής μου και να με σώζει από το αδιέξοδο, καθώς εκείνος ήταν εκείνη τη στιγμή το καταλληλότερο πρόσωπο που θα με βοηθούσε; Πώς να το κάνουμε, ήταν μυστηριώδες, φαινόταν σαν κάτι το απίθανο, κατά συνέπεια ήταν πολύ δελεαστικό για μένα να το ερμηνεύσω μεταφυσικά. Συνήθως είναι και αυτό μια λύση για την κατανόηση ορισμένων συμπτώσεων και φαινομένων.

Αυτές όμως οι ερμηνείες σου στερούν την ελευθερία σου. Γίνεσαι δέσμιος προκαταλήψεων, επεμβάσεων στη ζωή σου από άγνωστες, αυθαίρετες και μαγικές δυνάμεις, έξω από τη δική σου θέληση. Γενικότερα, γίνεσαι έρμαιο των περιστάσεων και θύμα μιας εξάρτησης, που σε υποτάσσει και σου στερεί την ελευθερία, με αποτέλεσμα να είσαι πάντα φοβισμένος και να κολυμπάς στη θάλασσα της άγνοιας και της δεισιδαιμονίας, χωρίς να μπορείς να ξεφύγεις από την πορεία της έξωθεν προδιαγεγραμμένης μοίρας σου.

Εξάρτηση από εξωτερικές, άγνωστες δυνάμεις με μαγικές ιδιότητες σημαίνει πως δεν πιστεύεις στον εαυτό σου πια, αγνοείς τα στατιστικά παιχνίδια της τυχειότητας, που είναι ένα δυναμικό μίγμα συνδυαστικών περιβαλλοντικών επιρροών, ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών και προσωπικών παραγόντων. Το χειρότερο είναι ότι ανταλλάσσεις την ελευθερία σου με πιθανολογούμενες απατηλές βεβαιότητες. Ελεύθερος άνθρωπος, μεταξύ άλλων, σημαίνει ότι είσαι απαλλαγμένος από προλήψεις, μυθεύματα και προκαταλήψεις, τη στιγμή που προσπαθείς να καλύψεις τις αβεβαιότητές σου.

Διαβάζοντας κανείς αυτό το αυτοβιογραφικό αφήγημα θα δει πώς ένα παιδί, που γεννήθηκε στην περίοδο της γερμανικής κατοχής, που έζησε τον εφιάλτη του εμφυλίου στα πρώτα χρόνια της ζωής του και κατόπιν τις συνέπειες της περιθωριοποίησής

του ως κομμουνιστικού μιάσματος, χωρίς τα στοιχειώδη δικαιώματα που έχει κάθε παιδί στην κοινωνία, χωρίς κανένα οικονομικό στήριγμα, με έναν πατέρα απόντα και σχεδόν ανύπαρκτο στη ζωή του, μπόρεσε και απόδρασε από την πορεία μιας ήδη προδιαγεγραμμένης μοίρας, νικώντας όλα τα αρνητικά συναισθήματα που δημιουργεί η στέρηση, η ανέχεια και ο αποκλεισμός. Και όλα αυτά, χωρίς να ανταλλάξει την ελευθερία του με καμιά ανόσια δέσμευση και βεβαιότητα, χωρίς μασκαράτες και υποκρισίες, χωρίς ποτέ να αρνηθεί τη ζωή και να παραιτηθεί από το δικαίωμά του να δημιουργεί. Έχοντας ως μόνο όπλο τις αξίες της πολιτιστικής του κληρονομιάς και τις προσδοκίες της μάνας του, έδειξε ότι το πεπρωμένο του ανθρώπου είναι ο καθρέφτης του εσωτερικού του κόσμου, κάτι που ο σκοτεινός φιλόσοφος Ηράκλειτος το είπε με τρεις μόνο λέξεις: «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων», δηλαδή το ήθος σου (ο χαρακτήρας σου) είναι ο προσωπικός σου θεός, αυτό, δηλαδή που ο κόσμος λέει, ο «Άγιός» σου, η μοίρα σου.

Στην αρχαία Ελλάδα πολλοί άνθρωποι έκαναν μεγάλα ταξίδια προκειμένου να επισκεφτούν το Μαντείο των Δελφών για να μάθουν για το μέλλον τους. Στην κυρία είσοδο υπήρχαν αναρτημένες δύο επιγραφές: «Γνώθι σε αυτόν» και «Μηδέν άγαν», οι οποίες υπενθύμιζαν στον επισκέπτη ότι, πρώτον, αν θέλεις να μάθεις για το μέλλον σου, γνώρισε πρώτα τον εαυτό σου, γιατί η γνώση αυτή θα σε διαφωτίσει για τα παρόντα και για τα μελλούμενα και, δεύτερον, να αποφεύγεις την υπερβολή και να υιοθετείς στη ζωή σου το μέτρο, που συνδέεται με την αρμονία ανάμεσα στις αντιθέσεις, με άλλα λόγια, «μέτρον άριστον». Με τον τρόπο αυτόν οι Πυθίες, που ήταν οι διαμεσολαβήτριες ανάμεσα στον θεό του Φωτός και τους ανθρώπους, παρέπεμπαν για τη γνώση του μέλλοντος πρωτίστως στη γνώση του ίδιου τους του εαυτού, στην ωριμότητα των ιδεών και των πράξεών τους και άφηναν ανοιχτά τα λόγια του χρησμού στις ερμηνείες των ενδιαφερομένων.

Το μέτρο όμως και η αυτογνωσία είναι γνώση εξίσου άπιαστη με τη γνώση του κόσμου, με τον οποίο έχουμε ως έναν βαθμό

αλληλεξάρτηση, γι' αυτό και είμαστε καταδικασμένοι να αρκούμαστε στις μικρές αχτίνες φωτός που μπαίνουν - ή αφήνουμε να περάσουν - μέσα από τις γρίλιες του σκοτεινού δωματίου της προσωπικής, αλλά και της συντροφικής μας ύπαρξης.